

УДК 81'366=512,161

Є. В. Михайлова,

кандидат філологічних наук

(Рівненський державний гуманітарний університет)

mikhailova73@gmail.com

ORCID: 0000-0002-1539-1548

ЛЕКСИЧНИЙ ОБСЯГ ДІЄПРИКМЕТНИКА СУЧАСНОЇ ТУРЕЦЬКОЇ МОВИ

В статті розглядається семантико-граматичний статус дієприкметників сучасної турецької мови. Аналізуються морфологічна будова та синтаксичні функції дієприкметника. Також описуються категорійні ознаки класу дієприкметників сучасної турецької мови. На основі семантичних, морфологічних та синтаксичних ознак визначається лексичний обсяг дієприкметника.

Ключові слова: атрибутивні відношення, ізафетна модель, морфологічна категорія, вербатив, прикметник, категорія присвійності.

Неоднозначно трактується у лінгвістиці, і в турецькому мовознавстві зокрема, статус дієприкметників, що позначають ознаки предметів за дією і синтезують дієслівні та прикметникові граматичні ознаки.

У русистиці семантико-граматичний статус дієприкметників визначається як змішана частина мови (О. М. Пешковський), як гібридна дієслівно-прикметникова форма, проміжна між дієсловом та прикметником, як атрибутивна форма дієслова (В. В. Виноградов [1: 80]). В українському мовознавстві дієприкметник кваліфікується як віддієслівний прикметник (Л. А. Булаховський, І. Р. Вихованець, А. П. Грищенко, І. К. Кучеренко); як неособова атрибутивна форма дієслова (В. М. Русанівський).

У тюркології дієприкметники розглядаються як віддієслівні форми прикметників (М. К. Дмитрієв [2], Т. Бангуоглу [3]) або як неособові атрибутивні форми дієслова (Ш. С. Айляров [4], Т. Н. Генджан [5], З. Коркмаз [6], П. І. Кузнецов [7], Ю. В. Щека [8], М. Хенгірмен [10]), проте всі тюркологи беззаперечно характеризують дієприкметники, як слова, що відповідають на питання (nasıl? hangi?) і синтезують ознаки прикметника та дієслова.

Отже, у сучасній тюркології дієприкметниками називаються слова, які об'єднують властивості дієслова і прикметника: дієслівні ознаки – стан, аспект, час, перехідність / неперехідність, здатність керувати іменником; прикметникові – атрибутивні синтаксичні відношення з означуванням іменником (функція означення за визначеннями більшості граматик), які і формують категорійне питання nasıl? hangi?.

Актуальність теми дослідження зумовлена недостатнім вивченням проблеми лексичного обсягу класу дієприкметників.

Мета пропонованого дослідження – визначити лексичний обсяг класу дієприкметників. Поставлена мета вимагає розв'язання наступних завдань: 1) визначити поняття дієприкметника; 2) описати категорійні ознаки дієприкметника; 3) проаналізувати морфологічну будову та синтаксичні функції дієприкметника; 4) на основі семантичних, морфологічних та синтаксичних критеріїв визначити лексичний обсяг класу дієприкметників.

Більшість турецьких граматик відносять до дієприкметника всі форми на -dık, -acak, враховуючи і ті, що мають афікси приналежності -dığ-ı, -asağ-ı (З. Коркмаз [6], Т. Н. Генджан [6], М. Хенгірмен [9] та ін.).

Такої думки дотримуються А. Р. Рахімова, та Ш. С. Айляров [4], проте більшість російських тюркологів (Е. А. Груніна, В. Г. Гузєв, М. К. Дмитрієв [2], А. М. Кононов, П. І. Кузнецов [7], Ю. В. Щека [8]) розмежовують форми на -dık, -acak та форми на -dığ-ı, -asağ-ı: форми на -dık, -acak без афікса приналежності відносять до дієприкметників, а статус форм на -asağ-ı, -dığ-ı із афіксами приналежності визначається по-різному: як віддієслівні іменники, субстантивно-ад'єктивні форми дієслова, герундій.

Тюркологи, які протиставляють ці форми, зазначають, що форми на -dığ-ı, -asağ-ı можуть самостійно виконувати у реченні функції підмета, додатка. На нашу думку, це не може бути диференційною ознакою форм на -dığ-ı, -asağ-ı, оскільки у цих синтаксичних функціях виступають не ад'єктивні незмінювані форми на -dığ-ı, -asağ-ı, а утворені на їх базі субстантиви з відмінковими іменниковими афіксами (*Ali'nin rahatsızlandığı-ı* (Н.в.) *bizi üzülüdür* / Те, що Алі захворів (досл. хворіння Алі) нас засмутило /; *Bu metni tercüme ettiğ-in-i* (З.в.) *biliyorum* / Я знаю, що ти переклав (досл. твоє перекладання) цей текст /). Крім того, субстантивуватися можуть і форми на -dık, -acak, а також на -mış, -ar, -an. Спільною ознакою форм на -dığ-ı, -asağ-ı та дієприкметників на -dık, -acak, а також на -mış, -ar, -an, за даними турецьких граматик, є те, що ці незмінювані форми та утворюваний ними розгорнутий атрибутивний член речення виражають атрибутивні відношення до означуваного іменника, але синтаксична функція цих форм визначається неоднозначно.

У дослідженні не приймається теоретичне положення турецької граматики про те, що форми на -dığ-ı, -asağ-ı та дієприкметники на -dık, -acak, -mış, -ar, -an утворюють той розгорнутий член речення, яким виступає означуваний ними іменник, тобто утворюють розгорнутий підмет, додаток чи обставину.

Такої думки дотримується більшість тюркологів як турецьких (М. Хенгірмен [8], З. Коркмаз [6], та ін.), так і російських (М. К. Дмитрієв [2], Ю. В. Щека [8], та ін.).

У теоретичній граматиці Дж. Дені [10: 713] дієприкметники разом із залежними словами визначаються як уточнювальний член речення стосовно того члена речення, від якого залежить, проте в якій синтаксичній функції виступає уточнювальний член не зазначається.

Інше теоретичне положення обґрунтовує П. І. Кузнецов [7: 28], який керуючись, перекладним аспектом, визначає дієприкметникові розгорнуті члени речення як підрядні речення, в яких дієприкметники на *-dik*, *-acak*, *-miş*, *-ar*, *-an* виконують функцію присудка, а підмет виражений родовим відмінком іменника / займенника. Таке трактування, на нашу думку, не обґрунтоване, тому що дієприкметник не має абсолютного часу, отже, не виражає первинної предикації, а родовий відмінок не може бути граматичним суб'єктом, а отже, не утворюється речення.

На нашу думку, проста атрибутивна синтагма (одиначний дієприкметник + іменник) та розгорнута (складена) атрибутивна синтагма (дієприкметник разом із залежними словами + іменник) однаково синтаксично членується на два члени речення, з яких перший – дієприкметникове означення (автономне або розгорнуте), що виражає атрибутивні відношення до другого – означуваного члена речення, вираженого іменником / займенником, який у реченні може виступати додатком, підметом, обставиною або у складі іменного присудка, наприклад: *Bütün sorunlara doğru cevap veren öğrenciler ödül kazandı* / Учні, які дають / дали (рос. дающие / давшие) всі правильні відповіді, виграли премію; *Bu dağa çıkan adamı gördük* / Ми побачили чоловіка, який підіймається / підіймався (рос. поднимающегося / подымавшегося) на цю скелю /; *Bu adam yardımımıza yetişen ilk insandı* / Цей чоловік був першою людиною, яка йшла / іде (рос. идущую / шедшую) нам на допомогу/.

Такі атрибутивні відношення оформлюються у реченні синтаксичним зв'язком прилягання препозитивних форм на *-diğ-i*, *-asağ-i* та дієприкметників на *-dik*, *-acak*, *-miş*, *-ar*, *-an* до означуваного іменника і в цій позиції виконують функцію означення.

Виступаючи у функції препозитивного присубстантивного означення, форми на *-diğ-i*, *-asağ-i* та дієприкметники на *-dik*, *-acak*, *-miş*, *-ar*, *-an* називають ознаку за дією і відрізняються лише характером суб'єктно-об'єктних атрибутивних відношень із означуванним іменником, які можна визначити при трансформації атрибутивної конструкції (означення, вираженого цими формами, і означуваного ними іменника) у просте речення. Саме ця функціональна ознака визначається російськими тюркологами диференційною у протиставленні форм на *-diğ-i*, *-asağ-i* та дієприкметників на *-dik*, *-acak*, *-miş*, *-ar*, *-an*.

Зміст ситуації, описуваної активною та пасивною предикативними конструкціями (простим реченням) можна передати атрибутивною конструкцією: означальним дієприкметником (самостійним або із залежними словами) і означуванним іменником. Наприклад:

Oğlan kitap okuyor / okudu / *Хлопець* (логічний суб'єкт = граматичному суб'єкту) *читає / прочитав книгу* (логічний об'єкт = граматичному об'єкту) / – активна предикативна конструкція, в якій дія, виражена дієсловом активного стану, виконується логічним суб'єктом, вираженим підметом, і переходить на логічний об'єкт, виражений додатком. Це речення можна трансформувати у такі атрибутивні конструкції:

1) *kitab okuyan oğlan* / *хлопець* (логічний суб'єкт = **граматичному суб'єкту**), *читаючий* (який *читає*, рос. читающий, читавший) *книгу* /: означуваний дієприкметником іменник *oğlan* виступає у трансформованому реченні граматичним і логічним суб'єктом активної дії, на базі якої утворена дієприкметникова ознака цього суб'єкта – **активна атрибутивна конструкція**;

2) *oğlanın okuduğ-u kitap* / *книга* (логічний об'єкт = **граматичному об'єкту**), *яку читає / читав* (рос. читаемая / прочитанная *мальчиком*) *хлопець* /: означуваний дієприкметником іменник *kitab* виступає у трансформованому реченні граматичним і логічним об'єктом активної дії, на базі якої утворена об'єктна дієприкметникова ознака, а суб'єкт трансформованої дії виражений Р.в. – **пасивна атрибутивна конструкція**. Іменник *oğlanın* / *хлопець* / виступає логічним суб'єктом трансформованої дії, на основі якої утворено дієприкметник, але граматичним об'єктом стосовно утвореного дієприкметника, оскільки дієприкметник вступає в атрибутивні об'єктні відношення не з *oğlanın* / *хлопець* /, а з *kitab* / *книга* /.

Kitap (*oğlan tarafından*) *okunuyor / okundu / okunacak* / *Книга* (логічний об'єкт = граматичному суб'єкту) *читається / прочиталася / прочитається* (*хлопцем*) / (логічний суб'єкт = граматичному об'єкту) – пасивна предикативна конструкція, в якій дія, виражена дієсловом пасивного стану, може утворювати речення:

1) без вказівки на її виконавця (логічного суб'єкта): *Kitap okunuyor* / *Книга читається* /;

2) із вираженням логічного суб'єкта іменниковою сполукою – Н.в / Р.в. + *tarafından* – (у поданому прикладі *oğlan tarafından* – /з боку хлопця/), якщо логічний суб'єкт відомий і мовець хоче цей факт комунікативно актуалізувати: *Kitap (oğlan tarafından) okunuyor / okundu / okunacak* / *Книга читається / читалась / буде читатись* (*хлопцем*) /.

Пасивне речення можна трансформувати у такі атрибутивні конструкції: 1) *okunmuş kitap* / *книга* (логічний об'єкт = **граматичному суб'єкту**), *яка прочиталася* (рос. читавшаяся) /; 2) *oğlan tarafından okunmuş kitap* / *книга* (логічний об'єкт = **граматичному суб'єкту**), *яка прочиталася* (рос. читавшаяся) *хлопцем* (досл. з боку хлопця) /.

У таких конструкціях означуваний дієприкметником іменник виступає у трансформованому реченні **граматичним (нелогічним) суб'єктом** пасивної дії, на базі якої утворена дієприкметникова ознака цього суб'єкта – **активна атрибутивна конструкція**.

Описані трансформації показують, що атрибутивні відношення дієприкметника з іменником утворюються шляхом синтаксичної трансформації суб'єктно-об'єктних предикативних граматичних відношень присудка з його актантами в активній та пасивній конструкції простого речення у суб'єктно-об'єктні атрибутивні відношення дієприкметника-означення, тобто формуються на функціонально-граматичному рівні. Вербативи на *-dik, -acak, -miş, -ar, -an* виражають тільки суб'єктні атрибутивні відношення, що дає підстави визначити утворену атрибутивну конструкцію активною, а вербативи на *-dığ-ı, -acağı-ı* виражають тільки об'єктні атрибутивні відношення і утворюють пасивну атрибутивну конструкцію.

На нашу думку, диференціація атрибутивних форм на *-dığ-ı, -acağı-ı, -dik, -acak, -miş, -ar, -an* на основі суб'єктно-об'єктних граматичних атрибутивних відношень до означуваного іменника не є підставою для протиставлення цих форм як віддієслівних дериватів різних семантико-граматичних класів слів, оскільки визначальним для всіх вербативів є їх здатність виражати атрибутивні відношення до означуваного іменника, що формує спільну ад'єктивну категорійну семантику цих слів. Отже вербативи на *-dığ-ı, -acağı-ı, -dik, -acak, -miş, -ar, -an* є дієприкметниками.

Синтаксична трансформація предикатив *->* атрибутив дозволяє утворити просте речення з поліпредикативною структурою, в якому дієприкметник називає атрибутивну ознаку за дією і виконує напівпредикативну функцію: виступає вторинним (трансформованим) атрибутивним предикатом, залежним від головного предиката – присудка: *Kitap okuyan* (вторинний атрибутивний предикат) *oğlan masanın başında oturdu* (головний предикат) /Хлопець, який читав (читаючий) книгу, сидів за столом/.

У широкому розумінні предикації як функції речення, вираження предикації не обмежується присудком, предикативними вважаються також ті компоненти речення, в яких виявляється зв'язок предиката, не вираженого дієсловом, із актантами. Таким чином, дієприкметник бере участь у вторинній предикації – виконує дві функції:

- 1) функцію співвіднесення ознаки за дією із часовою площиною головної дії в реченні;
- 2) атрибутивну функцію стосовно означуваного актанта, в якій виражає особливі суб'єктно-об'єктні атрибутивні відношення; а отже бере участь у співвіднесенні змісту речення до дійсності.

Про наявність у другорядних членів речення часткової (неповної) предикативності зазначав О. О. Потебня та О. О. Шахматов, які синтаксичну функцію дієприслівника визначили як другорядний присудок.

Означуване дієприкметником слово вступає у поліпредикативному реченні також у відношення із дієслівним предикатом (дієсловом-присудком) як суб'єкт або як об'єкт.

Якщо актант вступає у реченні підметом, то він означається двома словами: перше – дієслово у функції присудка, друге – дієприкметник у функції означення: *Her gün yüzer ben çok erken kalkıyorum* / Я, який плаваю (плаваючий) щодня, встаю дуже рано/; *İçilir su kötüleşti* / Питна вода погіршилась, (досл. 'вода, яка п'ється (рос. пьющаяся)/).

Якщо актант вступає у реченні додатком, то він означається атрибутивним предикатом – дієприкметником у функції означення, а з присудком вступає в об'єктні відношення: *Oğlum yüzer beni gördü* / Син побачив мене плаваючого/; *Ben akar su içiyorum* / Я п'ю проточну воду (досл. рос. текущую)/.

У поліпредикативних реченнях із дієприкметниковими конструкціями головна дія-предикат (присудок) співвідноситься, але не пов'язується безпосереднім синтаксичним зв'язком з атрибутивним предикатом, який є вторинним, другорядним у реченні, тому що атрибутивні відношення дієприкметника із іменником, послаблюють зв'язок вторинної дієприкметникової предикації з первинною предикацією дієслова-присудка.

Отже, в атрибутивних відношеннях із дієприкметником означуване слово є трансформаційним актантом простого речення, в якому він вступає як граматичний суб'єкт або граматичний об'єкт дії. Дієприкметник, який вступає ад'єктивним морфолого-синтаксичним транспозитом дії трансформованого речення, відображає (успадковує) відношення цієї дії до граматичного об'єкта або суб'єкта в атрибутивній функції і формує нові суб'єктно-об'єктні відношення атрибутивного характеру, що дозволяє визначити два функціонально-граматичні типи дієприкметників – активні та пасивні.

Дієприкметники на *-dik, -acak, -miş, -ar, -an*, що пов'язані із означуванням іменником атрибутивно-предикативними суб'єктними відношеннями (за винятком обмеженої групи дієприкметників), **називаються дієприкметниками активного стану**. Наприклад, *Yarın yapılacak toplantı* (граматичний суб'єкт = логічному об'єкту) *saat 12'de başlayacak* /Збори, які будуть проводитись завтра, розпочнуться о 12 години/. Активні дієприкметники морфологічно оформлені афіксами *-dik, -acak, -miş, -ar, -an* і є незмінюваними.

Дієприкметники на *-dığ-ı, -acağı-ı*, що пов'язані із означуванням іменником атрибутивно-предикативними об'єктними відношеннями, **називаються пасивними дієприкметниками**. Наприклад, *Okuduğ-um kitap* (граматичний об'єкт = логічний об'єкт) *hoşuma gitti* /Книга, прочитана мною, мені

сподобалась./ Пасивні дієприкметники морфологічно оформлені афіксами -dık, -acak та афіксами присвійності (-ım, -ın, -ı, -ımız, -ınız, -ları), які формують їх словозмінну парадигму. Афікси приналежності дієприкметників на -dığ-ı, -asağ-ı маркують потенційний або лексично виражений логічний суб'єкт трансформованої дії, вираженої дієприкметником, і водночас атрибутивну граматичну об'єктність із означуванням іменником, який у конструкціях із формами на -dığ-ı, -asağ-ı завжди виступає і логічним, і граматичним об'єктом.

У турецькій граматиці пасивні дієприкметникові конструкції на -dığ-ı, -asağ-ı визначаються як ізафетні словосполучення, оскільки форми на -dığ-ı, -asağ-ı вважаються віддієслівними іменниками [7:340; 8:407]. У попередньому викладі доведено, що форми на -dığ-ı, -asağ-ı у функції означення є прикметниками, а не іменниками, оскільки вони набувають морфологічних ознак іменника (афікси відмінка) тільки в іменникових синтаксичних функціях додатка та підмета.

У розгорнутих конструкціях, в яких використовується присвійний афікс та родовий відмінок залежного від дієприкметника іменника, виявляється ад'єктивна категорійність дієприкметників, що пояснюється особливими атрибутивно-предикативними об'єктними відношеннями з означуванням словом. Тому дієприкметникові конструкції відрізняються від іменникового ізафету. Ізафет утворює означальне словосполучення на базі двох іменників, в якому головний член має присвійний афікс, що виражає атрибутивні відношення залежного члена у родовому відмінку до головного члена: *baba-nın* (Р. в.) *ses-i* (афікс присвійності) / *голос батька*/, досл. / *батька голос-його*/. В ізафетному словосполученні головний член стає морфологічно маркованим і вказує на наявність при ньому залежного атрибутивного елемента. Такі атрибутивні відношення маркуються присвійним афіксом не у слові, яке виражає ознаку, а в означуваному слові.

У дієприкметникових конструкціях (*oğla-nın* (Р. в.) *okuduğ-u* (присвійний афікс) *kitap* /книга, яку прочитав (прочитана) хлопець/) присвійний афікс виражає не присвійність залежного іменника (*oğla-nın*), а пасивність віддієслівної ознаки дієприкметника, який виступає означенням до іншого іменника – означуваного дієприкметником *okuduğ-u* (присвійний афікс) *kitap*. Присвійний афікс маркує саму ознаку і переводить її в пасивну ознаку стосовно означуваного слова, яке є трансформованим об'єктом означальної дії. Формуються особливі атрибутивно-предикативні відношення, в яких означуване слово виступає логічним і граматичним об'єктом трансформованої дії, вираженої дієприкметником, а логічний суб'єкт цієї дії виражається залежним від дієприкметника іменником (Р. в.) і формує з ним єдину означальну синтагму: *oğla-nın okuduğ-u kitap* /книга, яку прочитав (прочитана) хлопцем) хлопець/. У такому словосполученні атрибутивні відношення виражаються між *kitap* /книга/ та *okuduğ-u* /прочитана/, а між *okuduğ-u* /прочитана/ та *oğla-nın* /хлопець/ встановлюються не означальні, а граматичні об'єктні відношення (хлопець виступає логічним суб'єктом трансформованої дії, на основі якої утворено дієприкметник, але граматичним об'єктом стосовно утвореного дієприкметника).

Отже, синтаксичні відношення між двома іменниками в ізафетному словосполученні (власне атрибутивні) та відношення між іменником і дієприкметником в дієприкметниковій конструкції (граматично об'єктні) є абсолютно різними за своєю функцією. Це дозволяє зробити висновок: ізафетна модель [Р. в.+присвійний афікс] використовується в обох словосполученнях, але виражає різні синтаксичні відношення.

Дієприкметник, який керує відмінком залежного від нього граматичного об'єкта, утворює із ним єдину означальну синтагму, яка поєднується зв'язком прилягання до означуваного об'єкта і знаходиться із ним в об'єктних атрибутивно-предикативних відношеннях. Пасивність атрибутивних відношень маркується присвійним афіксом дієприкметника.

Як демонструють наведені попередньо приклади, суб'єктно-об'єктні відношення в атрибутивних пасивних та активних конструкціях, не відповідають суб'єктно-об'єктним відношенням у предикативних конструкціях і не мотивуються лексико-граматичним значенням стану корелюючого дієслова. Активні дієприкметники можуть утворюватися трансформацією як активних, так і пасивних дієслів та дієслів інших станів. Пасивні дієприкметники регулярно утворюються від дієслів активного та спонукального стану, нерегулярно від дієслів інших станів. Ознака активного стану дієслова не має спеціальних афіксальних маркерів, а ознаки інших станів дієслів виражаються спеціальними становими афіксами, які зберігаються в основі утвореного дієприкметника: 1) активний: *tut-mak* /тримати/ → *tut-acak* (el) /рука, яка буде тримати/; (*oğlan-ın*) *tut-asağ-ı* (el) /рука, яку буде тримати (хлопець); 2) пасивний: *tutul-mak* /триматись/ → *tutul-acak* (el) /рука, яка буде триматись/; 3) взаємний: *tutuş-mak* /триматись/ → *tutuş-acak* (insanlar) /люди, які будуть триматись (один одного)/; 4) зворотний: *tutun-mak* /триматись/ → *tutun-acak* (biz) /ми, які будемо стримуватись/; 5) спонукальний: *uaptır-mak* /наказати /заставити зробити/ → *uaptır-acak* (adam) /людина, яка накаже /заставить зробити/.

Це свідчить про нейтралізацію в дієприкметниках граматичної семи лексико-граматичної дієслівної категорії стану, яка виражає відношення між дією і її логічними актантами (суб'єктом та об'єктом), з одного боку, і граматичними актантами (підметом та додатком), з іншого, у структурі простого речення. Станова ознака дії, що передається у дієприкметнику становим афіксом дієслівної основи, повністю

лексикалізується. Дієприкметники, як слова іншої семантико-граматичної категорії, набувають в атрибутивних конструкціях інших функціональних суб'єктно-об'єктних відношень із означуванням словом, ніж корелюючи з ними фінитні дієслова із підметом чи додатком у предикативних конструкціях.

Суб'єктно-об'єктна атрибутивна ознака дієприкметників, яка визначається функціональною самостійністю цих слів в атрибутивно-іменних конструкціях і є морфологічно маркованою, формує функціональну варіативність дієприкметників і системно узагальнює активні та пасивні дієприкметники у функціонально-граматичну категорію стану, якій підпорядковується морфологічна словозмінна категорія присвійності, що характеризує пасивні дієприкметники.

Функціонально-граматична категорія стану, з одного боку, виокремлює дієприкметники як окремий лексико-граматичний розряд відносних прикметників із розряду власне відносних, які називають ознаку за дією, яка реалізує у реченні атрибутивні відношення до означуваного слова без актуалізації суб'єктно-об'єктних відношень означального прикметника до означуваного іменника. Для порівняння: *çalış-kan* /працюючий/, *gez-egen* /подорожній/ – віддієслівні прикметники, які не мають станової ознаки; *uap-an* /працюючий/, *uap-asağ-ı* /той, який буде зроблений (кимось)/ – дієприкметники, які мають станову ознаку. З іншого боку, стан дієприкметника визначає категорійну самостійність дієприкметників і протиставляє їх дієсловам як окремий семантико-граматичний клас слів, що називають статичну (активну і пасивну) атрибутивну ознаку предмета за дією, а не активну / пасивну дію як динамічну предикативну ознаку предмета.

Традиційно в турецькому мовознавстві дієприкметники класифікуються за часовою ознакою вираженої дії, що маркується спеціальними афіксами. Ці афікси вважаються словотвірними, а утворені за їх допомогою дієприкметники – прикметниковими вербативами – неособовими формами дієслова. За традицією турецького мовознавства, у дієприкметнику визначається сім часових форм дійсного способу, які не виражають грамем особи і числа.

Для розуміння відмінності часової ознаки дієприкметників від граматичного значення часу фінитних форм необхідно проаналізувати їхні функціонально-синтаксичні ознаки у мовленні (синтаксисі) та морфологічні ознаки у системно-структурних відношеннях парадигм дієслівних категорій способу та часу.

Як доведено у попередньому викладі, дієприкметники займають препозицію до означуваного іменника і, поєднуючись із ним зв'язком прилягання, виражають атрибутивно-предикативні відношення в реченні. Ці відношення не виражають основної предикації, оскільки вони не утворюють речення, і тому характеризуються відношенням до дійсності в аспекті реальності/нереальності дії тільки через співвідношення з головним предикатом, тому дієприкметники виражають способу і часову ознаку відносно способу і часу головної дії-присудка.

Концепція дієприкметника як прикметникового вербоїда докладно досліджена в українському мовознавстві такими вченими, як І. Кучеренко, І. Вихованець, К. Городенська. Незважаючи на визначення різного статусу дієприкметників у системі української граматики, ці вчені докладно проаналізували вираження дієприкметниками часової ознаки, зазначаючи, що дієприкметники української мови мають лише часову співвідносність із фінитними часовими формами, але не виражають граматичного (морфологічного) дієслівного значення часу. Керуючись теоретичною концепцією дієприкметника, розробленою українськими лінгвістами, розглянемо часові значення дієприкметників турецької мови у зіставленні із фінитними часовими формами.

Дієприкметники теперішньо-майбутнього на -(ı)g, минулого на -mış та майбутнього категоричного на -acak є граматичними омонімами із фінитними часовими формами третьої особи однини відповідних граматичних часів дієслова, що реалізуються у різних синтаксичних функціях: присудок – фінитне дієслово; автономне означення або розгорнуте означення – дієприкметник. Наприклад:

1) *Oğlan şarki söyle-r-ø* /Хлопець співає/ (дієслово теперішньо-майбутнього часу, в якому суфікс -r виражає часову граему, а ø афікс - третю особу однини); *Şarki söyle-r oğlan yolda yürüdü* /Співаючий хлопець йшов по дорозі/ (дієприкметник теперішньо-майбутнього часу, в якому суфікс -r виражає постійну ознаку за дією, яка відбувається одночасно із дією присудка, а отже перебуває у площині минулого часу дієслова-присудка);

2) *Tren gel-miş-ø* /Потяг приїхав/ (дієслово минулого суб'єктивного часу, в якому суфікс -mış виражає часову граему, а ø афікс – третю особу однини); *Gel-miş tren üçüncü hatta bulunuyor* /Потяг, який приїхав (рос. *прибывший*), стоїть на третій колії/ (дієприкметник минулого суб'єктивного часу, в якому суфікс -mış виражає результативну ознаку за дією, що в часовому плані вказує на попередність цієї дії стосовно головної дії-присудка);

3) *Tren gel-ecek-ø* /Потяг приїде/ (дієслово майбутнього категоричного часу, в якому суфікс -ecek виражає часову граему, а ø афікс – третю особу однини); *Gel-ecek tren yolda iki saatir geç kalıyor* /Потяг, який повинен приїхати, затримався у дорозі на дві години/ (дієприкметник майбутнього категоричного часу, в якому суфікс -ecek виражає обов'язкову ознаку за дією, яка в часовому плані характеризується наступністю стосовно головної дії-присудка).

Як показують приклади, часові ознаки фінітних форм та дієприкметників різні за своєю суттю, що пояснюється різними способами зв'язку та синтаксичними відношеннями цих форм із означуваним словом.

Фінітні форми займають постпозицію до підмета і узгоджуються із ним в особі і числі, що виражається нульовим афіксом третьої особи однини. Зміна особи суб'єкта зумовлює іншу особову форму дієслова, наприклад *ben gel-ir-im* /я приїжджаю/, *sen gel-ir-sin* /ти приїжджаєш/ та ін. Якщо суб'єкт виступає першою та другою особою однини чи множини він може бути нульовим – не виражатися займенником, але на його присутність у реченні вказує особове закінчення дієслова. За умови такого зв'язку між означуваним словом та фінітною часовою формою виражаються предикативні відношення, тобто утворюється речення, яке характеризується предикативністю – відношенням до дійсності.

У предикативній функції фінітні дієслова турецької мови виражають встановлюване мовцем відношення дії:

1) до реальної дійсності, що передається визначальними для дієслова грамемами дійсного способу (дія реальна, як факт дійсності) та грамами інших способів, що виражають нереальну дію: наказового, умовного, зобов'язального та бажального;

2) до моменту мовлення, що передається грамами часу (теперішній час - дія виконується суб'єктом відбувається у момент мовлення; минулий час - дія виконується суб'єктом відбулась до моменту мовлення; майбутній час - дія виконується суб'єктом відбудеться після моменту мовлення) з різними модальними відтінками і характеризує кожний спосіб, крім наказового.

Категорії способу і часу оформлюють предикативні відношення фінітних форм у реченні як відношення присудка до підмета, в яких предикативна ознака завжди є пізнаваною у часі і / або способі.

Час, який виражається відповідними часовими афіксами у морфологічній будові дієприкметника, успадковується ним від фінітної форми в процесі трансформації простого речення в атрибутивну конструкцію, але не оформлює атрибутивну функцію дієприкметника в реченні, тому що для атрибутивних конструкцій не потрібне встановлюване мовцем відношення дії до моменту мовлення, тому час дієприкметників, як транспозиційна ознака вихідної фінітної форми, виражає часові відношення до часової площини головної дії-присудка у поліпредикативній конструкції. Дієприкметники виражають відносний час: одночасність, попередність або наступність дії-ознаки стосовно головної дії-присудка. Кореляція дієприкметникових форм із відповідними часовими фінітними формами дозволяє асоціювати семантику дієприкметника, як атрибутивну ознаку предмета за дією у певній часовій площині, а не дію у часовій формі як ознаку предмета, що виражає відношення до моменту мовлення.

Реалізуючись у функції предикативної ознаки, дієприкметники на -(a)n можуть виступати простим або складеним іменним присудком, а всі інші дієприкметники утворювати складений іменний присудок. У функції простого іменного присудка дієприкметники актуалізують граматичний час, особу і число за допомогою спеціальних часово-особових (присудкових) афіксів, а у функції складеного іменного присудка за допомогою дієслова-зв'язки, що характерно для всіх прикметників. Наприклад: 1) простий іменний присудок: *Kitap okunan-ø-dir* /Книжка є [такою, що читається] (рос. читаемая)/; *Ben başlayan-di-m* /Я була [такою, що починає] (рос. начинающей)/; 2) складений іменний присудок: *Kitap okunmuş ol-acak-ø* /Книжка буде прочитана/; *Öğrenci okuyan ol-du-ø* /Студент був читаючий (перебував у стані читання)/; *Öğrenci okur ol-du-ø* /Студент був читаючим (вмів читати)/; *Ben sevinecek ol-du-m* /Я повинен був зрадіти/; *O tanidik ol-muş-ø* /Він став відомим/; *Kitap okuduğum ol-du-ø* /Книга була прочитана мною/; *İş yapacağım ol-du-ø* /Робота повинна була зробитись мною/.

Розмежування часових ознак дієприкметника й фінітних форм доводить, що часова ознака дієприкметника має не граматичний характер, який мають грами морфологічної категорії часу дієслова, а виражає лексикалізований час подібно до слів *şimdi* /зараз, нині/, *büyük* /сьогодні/, *yarın* /завтра/, *gelecekte* /у майбутньому/ тощо.

Це підтверджує диференціація активних та пасивних дієприкметників на розряди за часовою ознакою, яка і в турецьких граматиках описується не за відношенням дії до моменту мовлення, а за тим, як ознака пов'язана в часі з головною дією-присудком.

Активні дієприкметники теперішнього-минулого часу на -(a)n називають ознаку предмета / особи за дією, що здійснюється або здійснювалася: *Uçan kuş dala biniyor / bindi / binecek* /Пташка, яка летить / летіла (рос. летящая / летевшая) сідає / сіла / сяде на гілку/. Такі дієприкметники називають ознаку за дією як набуту властивість предмета, що не має конкретного відношення до моменту мовлення, але ця ознака знаходиться у тій часовій площині, яку виражає присудок. Дієприкметники теперішнього-минулого не мають співвідносних часових фінітних форм.

Активні дієприкметники теперішнього-майбутнього часу на -(ı)r називають постійну ознаку предмета за дією, що здійснюється і буде здійснюватися: *Akar su kovayı dolduruyor / doldurdu / dolduracak* /Проточна вода (яка тече / тектиме; рос. текущая) наповнює / наповнила / наповнить відро/. Корелюючи з такими дієприкметниками часові фінітні форми виражають дію, що відбувається не чітко у момент мовлення, а виходить за точку мовлення в майбутнє – теперішній загальний або постійний.

Дієприкметники теперішнього-майбутнього часу актуалізують сему постійності дії в ознаці, яка знаходиться у тій часовій площині, яку виражає присудок.

Активні дієприкметники минулого результативного часу на -mış називають результативну ознаку предмета за здійсненою дією: *Düşmüş uapraklar toprakta bulunuyor / bulundu / bulunacak. /Опале листя (яке опало) лежить / лежало / буде лежати на землі/*. Корелюючи з такими дієприкметниками часові фінитні форми виражають дію, що відбулася до моменту мовлення, але мовець не був її свідком, тому визначає її минулість за результатом цієї дії в момент мовлення, або за сторонніми свідченнями – минулий суб'єктивний. Дієприкметники минулого результативного часу актуалізують сему результативності в ознаці за дією, а в часовій площині вказують на попередність віддієслівної ознаки стосовно головної дії-присудка.

Активні дієприкметники майбутнього категоричного часу на -acak називають потенційно можливу ознаку предмета за дією, яка обов'язково здійсниться: *Satılacak mal trenle getirilir / getirilecek / getirildi /Товар, який повинен (буде) продаватися, везуть / привезли / привезуть потягом/*. Корелюючи з такими дієприкметниками часові фінитні форми виражають дію, що достовірно відбудеться після моменту мовлення – майбутній категоричний. Дієприкметники майбутнього категоричного часу актуалізують сему обов'язковості / повинності дії в ознаці, а в часовій площині вказують на наступність віддієслівної ознаки стосовно головної дії-присудка.

Активні дієприкметники минулого безрезультативного часу на -dık називають безрезультативну ознаку предмета за дією, яка точно здійснена, є фактом, який здійснився: *Bi sunum, ona görülmedik başarıyı getirilecek / getirilir / getirildi. /Цей виступ принесе / приносить / приніс йому небачений (який не бачився) успіх/*. Ці дієприкметники тільки частково семантично корелюють із фінитними формами минулого категоричного часу, оскільки часові форми виражають як результативну, так і нерезультативну дію, що достовірно відбулася до моменту мовлення. Очевидно, тому дієприкметники минулого часу, які називають ознаку за дією тільки закінченою в минулому, за даними турецьких граматик, функціонально обмежені – виражають ознаку лексично обмеженої групи іменників. Дієприкметники минулого безрезультативного часу актуалізують сему достовірності ознаки за дією, а в часовій площині вказують на попередність віддієслівної ознаки стосовно головної дії-присудка.

Пасивні дієприкметники минулого часу на -dğı називають ознаку предмета / особи за дією, що здійснюється або здійснювалася іншим предметом / особою: *Öğrettiğim Mehmet başarılı sınavlardan geçiyor / geçti / geçecek. /Мехмед, якого я навчив (навчений мною), успішно складає / склав / складе іспит/*. Такі дієприкметники називають ознаку за дією, що не має конкретного відношення до моменту мовлення, але вживаючись у реченні вони виражають відносний час – і одночасність, і передування віддієслівної ознаки стосовно головної дії, вираженої присудком: *Ezberlediğim metni okuyorum. /Я читаю текст, який вчить (рос. изучаемый) мною/ (одночасність ознаки у площині теперішнього); Ezberlediğim metni okudum. /Я читав текст, який вчився (вивчений) мною/ (одночасність у площині минулого); Ezberlediğim metni okuyacağım. /Я буду читати текст, який вчить (рос. изучаемый) мною/ (одночасність у площині майбутнього); Ezberlediğim metni okuyacağım. /Я буду читати текст, який вивчився (вивчений) мною/ (передування ознаки у площині майбутнього).*

Валентність пасивних дієприкметників на -dğı не має функціонально-семантичної обмеженості, порівняно із активними формами на -dık, оскільки вони називають пасивну ознаку предмета за результативною (закінченою) та нерезультативною (незакінченою) дією.

Пасивні дієприкметники майбутнього категоричного часу на -acağı називають ознаку предмета / особи за дією, що буде обов'язково здійснюватися іншим предметом / особою: *Okuyacağım metin bana getirildi. /Текст, який я буду диктувати, мені принесли /*. Вживаючись у реченні, такі дієприкметники виражають відносний час – наступність ознаки за дією стосовно головної дії, вираженої присудком: *Okuyacağım metni veriyor. /Він дає текст, який буде диктуватися мною/ (наступність ознаки у площині теперішнього); Okuyacağım metni getirdi. /Він приніс текст, який буде диктуватися мною/ (наступність ознаки у площині минулого); Okuyacağım metni getirecek / Він принесе текст, який буде диктуватися мною/ (наступність ознаки у площині майбутнього).*

Зіставлення часової семантики дієприкметників із корелюючими з ними фінитними формами показує, що в дієприкметниках граматичне значення часу нейтралізується (втрачається семантика процесуальної ознаки), натомість актуальними для дієприкметникової семантики стають модальні семи постійності / непостійності дії, завершеності / незавершеності дії, результативності / безрезультативності дії, обов'язковості / необов'язковості дії, за якими формується лексичне значення дієприкметника та категорійна семантика 'статична (непроцесуальна) ознака предмета'.

Семантико-граматичний аналіз часових ознак різних дієприкметникових форм також дозволяє зробити висновок про те, що часова відносна ознака не визначається у дієприкметниках чітко. Для актуалізації часових значень у реченні активними дієприкметниками можуть використовуватись перифрастичні форми. Ці форми також виражають відносний час стосовно головної дії, вираженої присудком, але за необхідності недвозначного вираження часових значень дієприкметники конкретизують одночасність, попередність або

наступність ознаки стосовно дії присудка у тому функціонально-часовому полі, в якому перебуває присудок.

Перифрастичні форми утворюються аналітичним способом: форма активного дієприкметника + допоміжне слово, виражене дієприкметниковими формами дієслів *olmak / bulunmak*: на -*an*, які виражають одночасність; на -*miş*, які виражають попередність; на -*acak*, які виражають наступність: *Bu akşam için hazırlanmış olan sandalım iskelede duruyor.* /Мій човен, приготовлений для цього вечора, стоїть на пристані / (попередність дієприкметникової ознаки головної дії).

Часове співвідношення, яке виникає між присудком і дієприкметником у поліпредикативній структурі простого речення вводить дієприкметник у синтаксичну категорію таксису. Таксис – це граматична категорія синтаксичної природи, яка виражає співвідношення дій у поліпредикативних конструкціях за шкалою одночасність / неодночасність (попередність – наступність) у рамках одного часового простору.

Для того, щоб дієприкметники вийшли за рамки одного часового поля, визначеного дієсловом-присудком, необхідні додаткові часові детермінанти (наприклад, *завтра, сьогодні, у четвер, ввечері, о сьомій годині* тощо), які вказують на часовий порядок дії-присудка та дієприкметника, для порівняння: *Okunduğu mektup masadadır.* /Прочитаний лист лежить на столі / (результативна ознака за дією у рамках теперішнього часу); *Dün okunmuş mektup masadadır* /Вчора прочитаний лист лежить на столі / (результативна ознака за дією в минулому); *Satılacak mal getirildi.* /Товар, який продаватиметься, привезли / (потенційно можлива ознака за дією у рамках минулого часу); *Yarın satacağımız mal getirildi* / Товар, який будемо продавати завтра, привезли / (потенційно можлива ознака за дією в майбутньому).

Аналіз функціонально-граматичних та лексико-семантичних особливостей дієприкметників дозволяє зробити висновок про граматичну оформленість дієприкметника як класу слів і визначити його статус у граматичній системі турецької мови.

Дієприкметник – це прикметниковий вербатив, в якому актуалізується дієслівне лексико-граматичне значення аспекту, а дієслівні значення стану, способу та часу нейтралізують граматичну семантику і набувають лексикалізованого характеру. Натомість, дієприкметники характеризуються:

- такими морфологічними ознаками: визначальною для них функціонально-граматичною (двограмемною) категорією стану, що має спеціальне морфологічне оформлення; морфолого-синтаксичною словозмінною категорією присвійності (пасивні дієприкметники); лексико-морфологічними часовими розрядами;

- синтаксичними ознаками: атрибутивно-предикативними відношеннями з означуваним словом у функції препозитивного присубстантивного означення, а також предикативними відношеннями у функції іменного присудка. Ці ознаки корелюють із категорійною семантикою дієприкметника 'статична ознака предмета', яка визначається питанням *nasıl? hangi?* і оформлюється спеціальними словотвірними дієприкметниковими афіксами, а у змінюваних морфологічних формах – словозмінними афіксами.

Незмінними є атрибутивні форми активних дієприкметників: теперішнього-минулого часу на -(a)n, теперішнього-майбутнього часу на -(i)ğ, минулого результативного часу на -mış, майбутнього категоричного на -acak, минулого часу на -dik.

Змінюваними є: 1) пасивні дієприкметники теперішнього-минулого часу та майбутнього категоричного, які утворюють присвійну словозмінну парадигму; 2) присудкові синтетичні форми активних дієприкметників теперішнього-минулого часу на -(a)n, які утворюють часово-особову парадигму.

Категорійна семантика, синтаксичні функції, морфологічна незмінність атрибутивних форм активних дієприкметників та морфологічна словозмінна парадигма присудкової дієприкметникової форми на -(a)n мають прикметниковий характер і дозволяють визначити дієприкметник як вербатив, який належить до частини мови прикметника.

Віддієслівна похідність дієприкметників, що надає їм лексикалізовані дієслівні стани та часові ознаки, здатність вступати у синтаксичну категорію таксису, а також морфологічна словозмінна категорія присвійності виокремлюють дієприкметники в окремий лексико-граматичний розряд відносних прикметників.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Виноградов В. В. Русский язык (грамматическое учение о слове) / В. В. Виноградов. – М. : Высшая школа, 1972. – 615 с.
2. Дмитриев Н. К. Грамматика башкирского языка / Н. К. Дмитриев. – М. : Акад. Наук СССР, 1948. – 276 с.
3. Banguoğlu T. Türkçenin Grameri / T. Banguoğlu. – Ankara : TDK Yay., 2007. – 628 s.
4. Айляров Ш. С. Развернутые члены предложения в современном турецком языке / Ш. С. Айляров. – М. : МГУ, 1974. – 230 с.
5. Gencan T. N. Dilbilgisi / T. N. Gencan. – İstanbul : Ahmet Sait Matbaası, 1971. – 200 s.
6. Korkmaz Z. Gramer Terimlerli Sözlüğü / Z. Korkmaz. – Ankara : TDK Yay., 1992. – 132 s.
7. Кузнецов П. И. Учебник турецкого языка. Начальный курс / П. И. Кузнецов. – М. : ИД "Муравей-Гайд", 2000. – 400 с.
8. Щека Ю. В. Практическая грамматика турецкого языка / Ю. В. Щека. – М. : АСТ : Восток-Запад, 2007. – 606 с.

9. Hengirmen M. Türkçe Dilbilgisi / M. Hengirmen. – Ankara : Engin Yayınevi, 1998. – 624 s.
10. Deny J. Türk Dil Bilgisi / J. Deny. – İstanbul : Kabcacı yayınevi, 2012. – 956 s.

REFERENCES (TRANSLATED & TRANSLITERATED)

1. Vinogradov V. V. Russkii yazyk (grammaticheskoe uchenie o slove) [Russian Language (Grammatical Doctrine of the Word)] / V. V. Vinogradov. – M. : Vysshaia shkola, 1972. – 615 s.
2. Dmitriev N. K. Grammatika bashkirskogo yazyka [The Grammar of the Bashkir Language] / N. K. Dmitriev. – M. : Akad. Nauk SSSR, 1948. – 276 s.
3. Banguoglu T. Turkchenin Grameri [The Grammar of the Turkish Language] / T. Banguoglu. – Ankara : TDK Yay., 2007. – 628 s.
4. Ailiarov Sh. S. Razvernutyie chleny predlogeniia v sovremennom turetskom yazyke [Expanded Parts of a Sentence in the Modern Turkish Language] / Sh. S. Ailiarov. – M. : MGU, 1974. – 230 s.
5. Gencan T. N. Dilbilgisi / T. N. Gencan. – İstanbul : Ahmet Sait Matbaası, 1971. – 200 s.
6. Korkmaz Z. Gramer Terimlerli Sozlugu / Z. Korkmaz. – Ankara : TDK Yay., 1992. – 132 s.
7. Kuznetsov P. I. Uchebnik turetskogo yazyka. Nachal'nyi kurs [The Textbook of Turkish Language. Initial Course] / P. I. Kuznetsov. – M. : ID "Muravey-Gayd", 2000. – 400 s.
8. Scheka Yu. V. Prakticheskaya grammatika turetskogo yazyka [Practical Grammar of the Turkish Language] / Yu. V. Scheka. – M. : AST: Vostok-Zapad, 2007. – 606 c.
9. Hengirmen M. Turkche Dilbilgisi / M. Hengirmen. – Ankara : Engin Yayınevi, 1998. – 624 s.
10. Deny J. Turk Dil Bilgisi / J. Deny. – İstanbul : Kabcacı yayınevi, 2012. – 956 s.

Михайлова Е. В. Лексический объем причастия современного турецкого языка.

В статье рассматривается семантико-грамматический статус причастий современного турецкого языка. Анализируются морфологическое строение и синтаксические функции причастия. Также описываются категоричные признаки класса причастий современного турецкого языка. На основе семантических, морфологических и синтаксических признаков определяется лексический объем причастия.

Ключевые слова: атрибутивные отношения, изафетная модель, морфологическая категория, вербатив, прилагательное, категория притяжательности.

Mykhaylova E. V. Lexical Scope of the Participle in Modern Turkish Language.

Participles form, signifying subjects characteristics by operation and synthesizing verb and adjective grammar features, is interpreted in an ambivalent manner both in philology and in Turkish linguistics particularly.

Goal objective of suggested research is to define lexical class scope of Participles. Target goal requests the solution of the following problems: 1) to determine Participle concept; 2) to describe categorical characteristics of Participle; 3) to analyze Participle semantic structure and syntactic functions; 4) to specify lexical class scope of Participles in terms of semantic, morphologic and syntactic criterion.

In attributive relation with Participle the signified word means transformational actant in simple sentence being grammatical subject or grammar action object.

Participle, being Adjectival morphological-syntactic operation transposit of transformed sentence, reflects (inherits) the relation of this action to grammar object or subject in attributive function and forms new subject-object relationships of attributive character allowing to specify two functionally grammatical types of Participles, both Active and Passive.

Syntactic relations between two Nouns in izafet phrases (attributive in particular) and relationships between Noun and Participle in participial construction (being grammatically objectal) are completely different by their functions. This equates to draw a conclusion: izafet model (G.c. + possessive affix) is used in both phrases but expresses diverse syntactic relations.

Differentiation of Participle and finite forms time tags proves that Participle time tag has non-grammar character having grammems of morphological categories of verb tense but expresses lexicalized time. Categorical semantics, syntactic functions, morphological permanence of attributive forms of Active Participles and morphologic word modification paradigm of predicative participial form to – (a)n have adjective character and allow define Participle as verbative referring to adjective part of speech.

Key words: attributive relation, izafet model, morphological category, verbative, adjective, possessive category.